

Horváth Sándor

Mindennapi kollaboráció a szocialista korszakban: mindennapi társadalmi gyakorlatok és politikai participáció egy élettörténetben

című MTA doktori értekezésének bírálata

Nem mondható túl gyakorinak, hogy az opponens olyan értekezés véleményezésére kap felkérést, amelyet különleges élmény olvasni. Ennek a jó érzésnek a kiváltója a disszertáció számos újdonsága, az érdekes problémafelvetések, a tudásmélyítő meglátások és értékelések. Az olvasásélmény ugyanakkor meg is nehezíti a vállalt feladat teljesítését, hiszen így „bírálatom” lényegében nem lesz más, mint a disszertáció mindenki számára hozzáférhető *téziseiben* leírtak rövidített megisméltése. Az értekezésben foglaltak gondolatébresztő vonatkozásairól is írok, amelyek ahhoz a szellemi izgalomhoz kötődnek, amivel a bírálatomat kezdtem.

A CÍMRŐL

Az értekezés Horváth Sándor 2017-ben megjelent monográfiájának – *Feljelentés. Egy ügynök mindennapjai* – bővített, a disszertációs követelményeknek megfelelő változata: a könyvben írtaknak értelmezése, továbbgondolása. Az értekezés címe – *Mindennapi kollaboráció a szocialista korszakban: mindennapi társadalmi gyakorlatok és politikai participáció egy élettörténetben* – elméleti keretbe foglalja a Gy. betűvel jelzett, a Kádár-érában ügynökként tevékenykedő főhőse élettörténetét.

A disszertáció címében kétszer is szereplő *mindennapi* melléknév talán pontosabb szó az értekezésben elemzett történésekre, mint az irodalmiasabb „köznap” (például Benjámín László *Köznapok igézete* versének címében, vagy a „hétköznap” (például Ivan Goncsarov *Hétköznap történet* című regényében). Akiknek a szó a munkaeszközük, sokszor fájjalják, hogy nincs pontos kifejezésük arra az újra, annak az új társadalomtudományos összefüggésnek a fogalmi leképezésére, amire hosszas kutató- és gondolkodómunka után jutottak.

Horváth Sándor a politika- és a társadalomtörténet közötti határt élettörténeti módszerrel és nyelvhasználati elemzéssel lépi át: a „mindennapok történetét” a „hétköznapi emberek” középpontba állításával írja meg.

A címben és magában az értekezésben is a hangsúly a *szocialista korszakban* vizsgált történelmi jelenségre, a *mindennapi kollaboráció*ra esik, amelynek megmutatása és értelmezése a disszertáció legfőbb új tudományos eredménye. A hatalom által korlátozott mozgástérben – az autokráciában és a diktatúrában – a mindennapok embere nem csupán alkalmazkodik az uralmi viszonyokhoz, hanem egyéni és társas érdekei érvényesítése érdekében együtt is működik a hatalmon lévőkkel. A kollaboráció a kölcsönös előny állapota, amiből nem csupán a kollaborálónak – napjaink face-book nyelvén a kollabónak – származik haszna, hanem a legitimitásra vágyó hatalomnak is. Az uralmat gyakorlók biztonságban érzik magukat, a nekik kiszolgáltatottak pedig úgy érzik, hogy lehetőségük van az egyéni-családi érdekeik érvényesítésére. Az erőviszonyok egyenlőtlensége ellenére hosszú távon a kollaboráció a kollaborálóknak előnyösebb. A hatalmat legitimitásigénye engedményekre kész teti alattvalóival, a mindennapok emberével szemben, ami fokozatosan a rezsim gyengüléséhez, bomlásához – önfelszámolódásához vezet, míg a kollaborálók begyakorolt együttműködési mechanizmusaikat a megváltozott uralmi viszonyok között is alkalmazni, érvényesíteni tudják.

Bár tudományosan szakszerű (és ezért talán kissé szárazon kongó) a véleményezett disszertáció címének második fele (is) – *társadalmi gyakorlatok és politikai participáció* –, az, amit fed, izgalmasan új: a mindennapi kollaboráció szemléltetése, árnyalt bemutatása és értelmezése. A kollaboráció társadalmi gyakorlatának bemutatása kapcsán például sokat tudunk meg a helyi, települési szintű politizálás sajátosságairól. A politikai participáció pedig egy ügynök tevékenységének feltárása, értelmezése révén lesz a disszertáció „törzsanyaga”.

Az értekezés főhősének – a disszertációbeli megnevezésével – Gy. életének *egy élettörténeté* általánosítása a címben indokolt, hiszen az ő személyes sorsának tanulságai vezettek az új tudományos meglátásokig. Ugyanakkor arról is szemléletes és elgondolkodtató képet kapunk, hogy mennyire befolyásolják, határozzák meg a hétköznapi ember, az *egy ember életét* a családi, a társadalmi és a politikai körülmények, az „éppen aktuális uralmi rend” (*Tézisek*, 2. old.). Nincs nehezebb műfaj az élettörténet-írásnál, ugyanakkor nincs jobb útja az új megközelítéseknek, mint egy ember életútjának mélyreható feldolgozása. Ehhez persze az kell, hogy a történész tisztában legyen annak a kornak minden – nemzetközi, országos,

helytörténeti, politika-, gazdaság-, kultúr- és mentalitástörténeti vonatkozásával –, amelyben a kiválasztott személy élete zajlott. Horváth Sándor, amint ezt disszertációja bizonyítja, kiváló művelője ennek a nehéz műfajnak.

A KORSZAKMINŐSÍTÉSÉRŐL

A cím szerint a *mindennapi kollaboráció* disszertációbeli vizsgálata a *szocialista korszakra* terjed ki. *Szocialista korszakon* a jelenünkben leginkább elterjedt politikai és köznyelvi szóhasználat szerint a második világháború befejeződésétől a rendszerváltozásig terjedő időszak értendő. Ha az értelmezésem nem téves, Horváth Sándor a *mindennapi kollaboráció* ideje alatt Gy. Kádár-korban zajló ügynökmúltjának évtizedeit érti, vagyis sem az 1945 és 1947 közötti demokráciakíséret rövid időszakára, sem az 1947 és 1949 közötti „fordulat éveire”, sem a kommunista hatalomátvételtől az 1956-os forradalomig tartó diktatúraperiódusra nem terjeszti ki a *mindennapi kollaboráció* fogalmát. A *nem szocialista korszakokban* beszélhetünk-e *mindennapi kollaborációról*, s ha igen, ez a jelenség mennyiben függvénye a hatalmi viszonyoknak? Mennyiben rokonjelenség a „kollaboráció vagy együttműködés” és az alkalmazkodás, a reziliencia?

Egy történelmi periódusra mennyire szakszerű fogalom a *szocialista korszak* terminus? Milyen minőségileg rokon kifejezéssel illelhető az 1945 előtti hosszú, valamint a második világháború befejezését követő rövid időszak? Körülírással szoktunk ezekre a kérdésekre válaszolni, mert nincs az összevetést lehetővé tevő, s egyúttal a részleteket is összefüggésbe rendező fogalomkészletünk a különböző időszakaszok eltérő hatalmi formáinak megnevezésére. Logikusnak tűnhetne a „szocialista korszakkal” összevetve és attól megkülönböztetve a „kapitalista korszak” terminus, ami azonban a közfelfogásban a termelési módra, a gazdasági viszonyokra vonatkozik, míg a „szocialista korszakba” az uralmi rendet, a hatalmi formát is beleértjük. Ez utóbbiak megkülönböztetésre leginkább a „diktatúra”, illetve „demokrácia” kifejezés jöhet szóba. Ez a két, sokféle értelmezésű fogalom azonban alkalmatlannak tűnik a 20. század kaotikus változásai különbözőségének és hasonlóságának jelölésére. Horváth Sándor maga is használja a „kommunista diktatúra” terminust, például a következőképpen: „Egyúttal arra a kérdésre is keresem a választ – írja a téziseiben –, hogy milyen mértékben változtatta meg a köz- és magánszféra határait és a közéleti részvétel mintáit a második világháború és a kommunista diktatúra.” A kettő között nem változtak a köz- és magánszféra határai? Másként fogalmazva: Nem is volt e kettő között az állami erőszak természetében, a hatalom és az egyén viszonyában olyan időszakasz, amikor a köz- és

a magánszférában bekövetkezett változások egyaránt eltértek a korábbi és a későbbi időszak változásaitól? Horváth esetelemzéséből, különösen főhőse 1945-ös és 1948-as népbírósi perének bemutatásából egyértelműen kitűnik a két dátum jelölte időszak közötti különbség. Gy.-nek első népbírósi pere idején még volt mozgástere, érdekérvényesítési lehetősége annak köszönhetően, hogy a rendőri és az igazságügyi szervek nem egy hatalmi központ kiszolgálói voltak. Ezért is végződhetett főhősének első pere számára kedvező eredménnyel, ellentétben a kommunista hatalomátvétel utáni második perével. A fentiek miatt érzem kissé leegyszerűsítőnek az 1945-ös időszakot kommunista hatalomátvételként emlegetni. Ez a kifejezés itt az ország 1947 előtti megszállás-állapotára vonatkozhat, s nem a fordulat éveiben bekövetkező politikai hatalomátvételre. („A kommunista hatalomátvétel és a háború alatt átalakult társadalmi normák egymásba fonódása hozzájárult ahhoz, hogy Gy.-nek az 1945-ös választások idején zajló perében a vádlottnak és a tanúknak mozgásterük legyen, s hogy felmentő ítélet szülessen a néhány hónappal korábban a politikai rendőrségen még teljesen egyértelműnek látszó ügyben.” *Tézisek*, 19. old.) Magában a disszertáció szövegében árnyalt és újszerű 1945 és a rákövetkező egy-két év megközelítése. Bár a kommunisták teljhatalmi törekvéseinek már 1945-ben is voltak jelei, a nem kommunisták számára is volt mozgástér, ha ezt a kortársak nem látták, nem is láthatták világosan. (Lásd például a főhős 1945-ös peréről írottakat a 153. oldalon.)

A hangsúly az értekezésben – nem elválaszthatóan Gy. élettörténetétől – magára a háborúra és annak politikai, társadalmi és egyéni következményeire esik: a kontinuitásra és a diszkontinuitásra. A fejezet címe: *1945: háborús társadalom*. A disszertáció írója joggal állapítja meg: „igen keveset tudunk arról, hogy mit jelentett a korszakhatár a magyar társadalom számára”. Ehhez kapcsolódó kérdései lényegre törőek, informatívak. Az elsőket és az utolsókat idézem közülük: „Hogyan változtak meg a mindennapok a háború alatt és a közvetlenül azt követő években? Hogyan alakította át a második világháború a magyar társadalom normáit, a társadalom hétköznapi kapcsolatrendszerét? [...] Hogyan lehetett alkalmazkodni egyéni szinten, túlélni és egzisztenciát biztosítani a gyorsan változó helyzetekben? Miként viszonyultak hozzájuk az egyének, és hogyan fonódtak össze az új és dinamikus változó intézményrendszeren keresztül a 'nagypolitika' folyamatai az egyéni életutak alakulásával?” (71. és 72. old.) Horváth Sándor remek kérdésfeltevő és persze kérdésmegválaszoló is, amint ezt disszertációjának más fejezetei is bizonyítják.

Az értekezés nagy érdemének tartom, hogy ahelyett, hogy szerzője belement volna a meddő terminológiai és értelmezési vitákba – ahogy ő írja „az 1945-ről folyó hitvitákba” (68. old.) –,

a 20. század rendszerváltásait, gyökeres átalakulásait megélő személy életének feltérképezésével és értelmezésével érzékeltette azt, hogy mit jelentett, milyen egzisztenciális, erkölcsi és magatartásbeli következményekkel járt a mindennapok emberére mindaz, ami *vele* és *általa* történt. Főhőse életrevaló személyiség. Azért tud a maga számára kedvező döntéseket hozni, mert hasznosítani tudja a hatalomról szerzett tudását, alkalmazkodni tud a változásokhoz. Horváth Sándor meggyőzően bizonyítja, hogy Gy. ügynöki évtizedei alatt szerves kapcsolat alakult ki Gy. és a rezsim belüleges működtetői-kiszolgálói között. (Remek az értekezésben a „célszemély – informátor – tartótiszt – alosztályvezető négyszög” (313. old.) ábrázolása.) Kölcsönös haszon származott a hálózati tevékenységből, az állambiztonsági szerveknél keletkeztetett jelentésekből. A hatalmon lévők a hálózati produktumok révén ellenőrzésük alatt tudták a vidéki, helyi csoportokat, egyéneket, ugyanakkor egyes hálózati személyek, mint amilyen Gy. is volt, jelentéseiket eszközként tudták használni egyéni céljaik eléréséhez. Olyan személyes célokhoz, amelyeknek „gyakran közvetlenül kevés vagy semmi közük nem volt a rezsim céljaihoz”. (*Tézisek*, 16. old.) Gy. „személyes céljai érdekében munkáját önkéntes igazságtételi folyamatként ábrázolta, amely szorosan kapcsolódott az állam propagandisztikus céljaihoz”. (*Tézisek*, 18. old.) A kádárizmus fentebbi értelmezése fontos új tudományos eredmény. Még több más mellett új az is, ahogy Horváth Sándor a kádári konszenzuspárti és a fogyasztáspárti politikát értékeli: külföldön megjelent antropológiai és történeti munkákra hivatkozva fejt fel a hazai mindennapi történéseket és mögöttes politikai-ideológiai vonatkozásokat (*12. Új mechanizmus – 1968: válság és szabotázs című fejezet*). Disszertációjának *Következtetések és kitekintés* című zárófejezetében példászerűen foglalja össze meggyőzően bizonyított, forrásokkal alátámasztott meglátásait. Hangsúlyozza, hogy a (párt)állami erőszak az utópisztikus célkitűzésekből következett. „Hogy az erőszak alkalmazása az utópia jegyében legitim lehessen, mindig szükség volt ellenségekre, bárkiket is értsünk e fogalom alatt”, s az egyes állampolgárok érdekeiknek megfelelően tettek ugyanezt. (393. old.) Az állampolgárok „apolitikusnak tűnő politizálásukkal aktívan résztvettek az uralmi rendszer alakításában, egyúttal fenntartásában” – írja Horváth Sándor. (392. old.)

A SZERKEZETRŐL

A számtalan melléktéma, életsors, a történelmi időszakok, az intézmény- és helytörténeti vonatkozások, és még sorolhatnám az összetevőket, az értekezésben szerves egésszé állnak össze. Különösen mesteri, ahogy a Horváth Sándor az általánost és az egyedit, a tágabbat és a szűkebbet egymáshoz viszonyítja, szerves egységgé ötvözi. (Egyik jó példáját ennek lásd a

260 és a 269. közötti oldalakon.) Horváth Sándor a birtokában van a témájával összefüggésbe hozható korábbi és legújabb nemzetközi szakirodalmi tudásnak. A külföldi és a hazai eredményeket innovatívan hasznosítja munkájában.

A FORRÁSOKRÓL

Gy. élettörténetének disszertációvá formálásához szervezettörténeti, különösen a belügyi és az igazságügyi szervek működésére vonatkozó ismeretek szükségeltettek. Ennek a tudásnak Horváth Sándor a legmélyebb szintekig birtokában van. A legnagyobb kihívás az lehetett számára, hogy olyan magtémát választott – vidéki településeken életét leélő „kisember” élettörténete –, amelyhez kevés a forrás, illetve ha van is, hasznosíthatóságukhoz a megszokottól eltérő forráskritikai módszerek alkalmazására volt szüksége. Legfontosabb forrásai az állambiztonsági iratok, s azokon belül is az ügynök és tartótisztjei jelentései, amelyek szembesítésének, valamint a bírósági források történetírói hasznosíthatóságának módját is ki kellett dolgoznia. Horváth Sándor forráshasználata kifogástalan, s ebbe az is beleértendő, hogy a témaválasztásából adódó nem ritka forrásúrt a saját maga által keletkeztetett forrásokkal tüntette el: oral history interjúkat készített.

A forrásokhoz kapcsolódva említenék egy más vonatkozásban is felvethető problémakört: a kommunisták és a szociáldemokraták egymáshoz való viszonyát, amiről mindmáig nincs elég tudásunk. Horváth Sándor rámutat arra, hogy az állami erőszak célpontjaivá 1956 után a szociáldemokraták váltak. (Gy. tartótisztjétől az ő megfigyelésüket – köztük az apósa figyelését – kapta feladatul.) A rezsim konszolidációs sikerei után már mások lettek a kijelölt ellenségek. Ennek a hatalom magabiztossága lehet leginkább a magyarázata. A hatvanas évek elejére ugyanis elmúlt ötvenhat sokkja. Az MSZMP legfőbb vezetői rájöttek arra, hogy túl sok energiát fektettek a régi ellenségük, a szociáldemokrata párt elleni harcba. Túlbecsülték a nyugati típusú demokratikus szocializmus (élet)veszélyét: a fordulat éveiben végleg kivéreztetett szociáldemokrata párt csak pillanatokra és erőtlenül támadt fel a forradalom napjaiban.

Ugyancsak van még feltárni és értelmezni való a kommunista párt és a „kisnyilasok” közötti viszonyt illetően is. E téma kutatója fontos információkhoz juthat a disszertációból, és értesülhet belőle arról is, hogy a nyilas-vád hogy lehet eszköze mások lejáratásának. (300. és az azt követő oldalak.)

A NYELVRŐL ÉS A NYELVHASZNÁLATRÓL MINT TÖRTÉNETI JELENSÉGRŐL

A nyelvnek, a hivatalos és a mindennapi nyelv összehasonlításának és értelmezésének hangsúlyos, újszerű szerep jut az értekezésben. Horváth Sándor szerint a nyelvhasználat változásán keresztül is feltárhatók a szocialista korszakbeli kollaboráció lényegi sajátosságai. Legfőbb példái főhősének írásos anyagai, leginkább Gy. tartótisztjeinek írt jelentései, amelyek invenciózus elemzésével meggyőzően bizonyítja hipotézisét. Disszertációja igazolja, amit a tézisekben és magában az értekezésben is megfogalmaz: „a történeti elemzés kiváló terepül szolgálhatnak az állambiztonsági források annak a folyamatnak a megértéséhez, amelyben a 'hétköznapi' szereplők a 'mindennapi' gyakorlataikat megjelenítik és *átalakítják nyelvhasználatukat* [az én kiemelésem: S.É.] egy uralmi rend elvárásainak megfelelően.”; „a hivatalos iratokban használt nyelvhasználatához a szövegek megalkotói oly módon alkalmazkodtak, hogy azzal saját identitásukat is újratemtették, ami meghatározta döntéseiket és cselekedeteiket.” (39. old.) Gy. ügynöki pályafutása dokumentumainak nyelvi szempontú vizsgálata új megközelítésben tárja elénk a Kádár-kori „szocializmus” (diktatúra) megerősödésének, „virágzásának”, majd gyengülésének, bomlásának folyamatát. Az állambiztonsági iratok nyelvi elemzéséből kirajzolódik a minden diktatúrára jellemző ellenségkonstruáló hatalmi mechanizmus és az éppen kijelölt ellenség elleni permanens harc Kádár-kori megjelenési módja egyaránt. A „szocialista nyelvhasználat” vizsgálatának eredményeiből adódik a következtetés: nem diktatórikus – demokratikus – hatalmi viszonyok közepette a hatalommegosztás, a sokszínű társadalmi nyilvánosság eleve gátja annak, hogy a nyelv politikai és társadalmi identitásképző eszközzé váljon. S ez Gy. 1945-ös népbíróági ügye megértése szempontjából sem lényegtelen.

A VÉLETLEN SZEREPÉRŐL

Nehéz elválasztani a véletlent szükségszerűtől. A háború végi kaotikus helyzet különösen jó táptalaja volt a véletleneknek. A véletlen elsősorban Gy. élettörténései kapcsán kerül szóba az értekezésben, megkülönböztetendő a szándékosságot a kiszámíthatatlantól, aminek plasztikus érzékeltetése szintén a disszertáció új eredményei közé tartozik.

A MEGFORMÁLÁS MÓDJÁRÓL

Bár a cím kapcsán szaknyelvi bonyolultságot említettem, maga a disszertáció élvezetes stílusban megírt szöveg. A szépirodalmi szövegformálás, a filmszerű ábrázolás sem idegen a szerzőtől. Jó dramaturgiai érzékre vallanak például a Gy. „bűnbeesését” felvezető mondatok:

„A két húszas éveiben járó fiatalember egy náluk kétszer idősebb, családos férfit kísért be Székesfehérvárra, akinek egy nap sem volt hátra életéből. Előtte három napig esett a hó, csak aznap reggelre állt el.” (84. old.) Az időjárásra vonatkozó megállapításait természetesen lábjegyzetben az Országos Meteorológiai Intézet Évkönyvével adataival támasztja alá. A következő fejezetcím pedig a folytatás izgalmasságát sejteti: *Országúton: egy politikai döntés a front idején*. Szófordulatai segítenek fenntartani az olvasói érdeklődést: „Lehullanak a falevelek, és Gy. mindig ugyanazt írja Sebesről...”; „Kovácsból előbújik a filológus”. (347. old.); „[Kovács őrnagy] jövődöbelijéről főnökei környezettanulmányt, nehogy az ellenség bebújjon az operatív tisztté avanszált juhász fiának hitvesi ágyába.” (374. old.) (Gy. egyik tartótisztjéről, a vele hasonló társadalmi közegekből jövő Kovács őrnagyról Horváth Sándor *párhuzamos életrajzot* ír.)

*

Horváth Sándor a mindennapok magyarországi történetírójaként új történeti műfajt honosított meg Magyarországon. Értekezésében Gy. életútjának feltárásán és elemzésén keresztül széleskörű nemzetközi és hazai historiográfiai kontextusba ágyazva mutatta be a mindennapi kollaborációt a Kádár-korban. Disszertációja minden tekintetben megfelel az MTA doktori értekezésével szembeni követelményeknek. Javaslom a disszertáció vitára bocsátását és azt is, hogy a bíráló bizottság javasolja a jelölt számára az MTA doktora fokozat odaítélését.

Budapest, 2022. szeptember 5.

Standeisky Éva